УДК 811.512.141

DOI: 10.33184/bulletin-bsu-2019.3.25

ИМЯ ПРИЛАГАТЕЛЬНОЕ КАК ЧАСТЬ РЕЧИ В БАШКИРСКОМ ЯЗЫКЕ**© Г. А. Исянгулова*, Р. Р. Саньярова, Р. И. Елкибаева***Башкирский государственный университет**Россия, Республика Башкортостан, 450076 г. Уфа, ул. Заки Валиди, 32.**Тел./факс: +7 (347) 272 33 82.***Email: igulnaz75@yandex.ru*

Имя прилагательное обозначает статический признак предмета, его качество, свойство, присущее или приписываемое ему, и противопоставляется, с одной стороны, наречию, выражающему динамический и статический признак действия, с другой стороны – существительному, как обозначению самого предмета.

Имена прилагательные – одна из наименее изученных частей речи в тюркском, в т.ч. башкирском, языкознании. Исследования по грамматике башкирского языка показывают, что имя прилагательное по сравнению с другими частями речи не получило достаточно основательного изучения в научно-теоретическом плане. В башкирском языкознании рассматривались лишь отдельные аспекты этой проблемы.

По своей природе имена прилагательные очень многоплановы. В тюркских языках имена прилагательные могут выступать и как имена существительные, и как наречия. Все это обуславливается количественными и качественными изменениями.

В данной статье рассматриваются словообразовательная структура, способы словообразования, лексико-семантические особенности, степени сравнения имен прилагательных в современном башкирском языке. Источниками фактического материала послужили словари башкирского языка, образцы из художественной литературы.

Ключевые слова: башкирский язык, имя прилагательное, структура, семантика, классификация, степени сравнения.

Имя прилагательное обозначает статический признак предмета, его качество, свойство, присущее или приписываемое ему, и противопоставляется, с одной стороны, наречию, выражающему динамический и статический признак действия, с другой стороны – существительному, как обозначению самого предмета [8, с. 168]. Например: Яландарзы ужымдың йәшел балаһы япкан. Һәйбәт кышланы быйыл арыш, уныш насар булмаһка тейеш. Ө тау битләүҙәрендә, өрһәң, осоп китерҙәй генә тойолған елбәҙәк йәшеллек тора: унда кайындар кыуанышып япрак яраған. Ергә һылашып ятып кышлаган, үз ғүмерҙәрен киләһәк өсөн һаләк иткән қаулан төптәренән кемуҙарҙан нәфис, йомшаҡ үләндәр куйы булып шытып сытқан (Н. Мусин).

В башкирском языке имена прилагательные по словообразовательной структуре подразделяются на 2 группы:

1. Корневые. Это прилагательные, которые являются первичными по происхождению и не имеют никакого образовательного отношения к другому слову. Примеры: Оҙон кара сәстәре майлайына шыуышып төшкән, шоморт кара күҙҙәре, яуап көтөп, өмөт менән карай (Н. Мусин). Аҡ халатлы кыз, аҡ күбәләктәй, палантанан шым ғына атлап сығып китте (Н. Мусин). Пинжәгенәң тәймәләрен, хатта күлдәк изеүен дә ыскындырып ебәргән. Зәңгәр галстугы ултырғысы башында элөүле тора. Бөҙрәләнгән куйы сәсенәң бер шәлкеме артыҡ тәрән булмаған һырҙар қаплаған киң маңлайына һалынып төшкән. Атаһы мәхрүмгә

окшап, киң яурынлы, көрәктәй куллы; алға сығып торған ытсым эйәге, танау япрактары эргәһенән түбәнгә табан тартылған тәрән һыҙаттар уға зур ихтыяр көсөнә эйә булған кеше киәфәтен бирә. Ө бына дуғаланып торған, кыҙзарҙыҡынса һескә каштары уның кырыс киәфәтен йомшарта төшкән кешек (Н. Мусин).

2. Производные. Это имена прилагательные, образованные на базе другого слова или словосочетания. Примеры: Уға аҡыллы күҙҙәре менән һүҙһеҙ генә карап торҙо (Н. Мусин). Баҫқан еренән ут сығарып торған, егәрле, тәрбиәһе киленен ярата ине карт (Н. Мусин). Төптән йыуан Кара Йомағол, һешенкә табактары астындағы кысыҡ күҙҙәрен сылт-сылт йомоп, Оло инәймә инәлә һалды (М. Кәрим).

Проблемы словообразования имен прилагательных в современном башкирском языкознании рассматривались в трудах Т. М. Гарипова, М. Х. Ахтямова, К. Г. Ишбаева, Г. Р. Абдуллиной и т.д. [2; 7; 11; 21]. В данных работах рассматриваются следующие способы имен прилагательных в башкирском языке:

1. Лексико-семантический способ: һалкын (көн) – һалкын (караш).

2. Фонологический способ: бейек – бөйөк, ғазаплы – азаплы.

3. Морфематический способ: хәйлә – хәйләкәр, хисап – бихисап, һыубаһар (туғай), эрелеваклы (йәшелсә), буй-буй һыҙат.

4. Лексико-семантический способ: минең таныш – таныш кеше.

5. Лексико-синтаксический способ: иҫ киткес (хәл).

В башкирском языке продуктивными в словообразовательном отношении являются следующие аффиксы:

1. -лы, -ле, -ло, -лө: йәйәү+ле, дәрәжә+ле, кәрәз+ле, борос+ло. Примеры: Төпкө бүлмәнән кыска еңле крепдешин күлдәк кейгән енел кәүзәле кыз килеп сықты (Н. Мусин). Күз йәшендәй саф һуҙарын ғүмер бакый төбөндә ятып йышылып-йомроланып бөткән эреле-ваклы таштарға бәрә-бәрә, сылтырап кына ағып ята (Н. Мусин).

2. -һыз, -һез, -һоз, -һөз: сик+һез, тәм+һез, тоҙ+һоз, йүн+һез. Пример: Торғаны бер һис һиндәй ғонаһһыз бала (Н. Мусин). Ул ошо зарарһыз тәкдимдең үзе өсөн ыңғай яғын күптән тотоп алған (К. Мәргән). Иҫәнғол анһыз түрә түгел ине (К. Мәргән).

3. -сан, -сән: һүз+сән, эш+сән, мауығыу+сан. Примеры: Ул Тамъян ерендәге башкорттарҙың ғәжәйеп эскерһез, кешегә тиҙ ышаныусан, бер катлы икәнлеген күреп, сикһен шатланды (К. Мәргән). Бөйөк аллага тағы бер мәрәжәғәт иткән дә ер йөзөндә уның тынлаусан ҡолдары барлығын айткән (К. Мәргән).

4. -ғы, -ге, -ғо, -гө, -кы, -ке, -ко, -кө: һуң+ғы, кыш+кы, өҫ+кө, төн+гө. Примеры: Көзгө мәлдә көтөп торманы, тап йәйге йыйын ваҡытында кып итеп килеп тә төштө (К. Мәргән). Төндәрҙең береһендә Ирәктегә йөрөмтә яһап, үзенең күптәнге өмөтләнеп йөрөгән кызы Минзәләне урлап алып килде (К. Мәргән).

5. -лык, -лек, -лөк, -лок: кабым+лык, азна+лык, йыл+лык, доктор+лык. Примеры: Таш эшенә тигән һүз, бигерәк тә хан һарайына булһа, ғүмерлек һөргөн тигән һүз (К. Мәргән). Үзенең кара көсө менән донъяһын аҡтарып, меңәр алтынлык мал килтерерлек таза беләкле, мыкты кәүзәле егеттәр килеп эләкте (К. Мәргән). Ләкин төбәлгән ер алда ине әле, сама менән тағы бер нисә азналык юл ҡалған булырға тейеш ине (К. Мәргән).

6. -сыл, -сел, -сөл: көн+сөл, ҡунаҡ+сыл, бәлә+сел, ваҡ+сыл. Пример: Бигерәк бәләсел кеше шул! (Н. Мусин).

7. -ғыс, -гес, -кыс, -кес, -гөс, -көс: йонсот+кос, тонсоҡтор+ғос, иҫерт+кес. Примеры: Фал ҡитабын асып, Шакман түрәнең үткәнен һәм бәхетле киләсәген әйтеп биргәндән һуң, төрлө мауык-тырғыс вакиғалар менән тулған язма ҡитап уҡып күрһәтте (К. Мәргән). Тәбиғәттең һокланғыс мәле бар: таң алды (К. Мәргән).

8. -ма, -мә: кой+ма, һайлан+ма, йыйыл+ма. Пример: Хужаһынан ҡалған язма ҡитаптарҙы тейәп, Ҡазан ҡалаһына килде (К. Мәргән).

По лексико-грамматическому значению имена прилагательные подразделяются на качественные и относительные.

Качественные имена прилагательные составляют самую большую группу данной части речи, характеризуют признаки, присущие самой природе предметов, явлений, живых существ и т.д. Примеры: Һәр сәк аҡ йәки зәңгәр күлдәктән, галстуктан булып, кара салбары бысак йөзө кеүек итеп үтекләнер, ә ботинкаһында саң әсәре ятмаҫ (Н. Мусин). Ҡыҙың матур һоро күҙҙәре изәнгә төбәлдә (Н. Мусин). Яңы көндә яңы тормош башланасак (М. Ҡәрим).

Относительные имена прилагательные выражают признаки через отношение одного предмета к другому предмету по принадлежности, по местоположению, по времени, через действие к предмету и т.д. Примеры: Бөтә йөзөн эре шаҙра ҡаплаган, көзөрө елкәле, күзлекле кеше ҡабаланмай ғына бүлмәгә инде (Н. Мусин). Южға аҡса тараткансы, һарыҡ һарайы һалайыҡ (Н. Мусин). Башҡорт ауылына эшләргә килгәнһең бит... (Н. Мусин). Хатта ара-тирә бакыр тәңкәләр ҙә сылтырап ҡуя (М. Ҡәрим). Оло инәйем менән безгә урыс ҡапҡалы, ҡалай түбәле, бейек болдорло өйҙәрҙең дә, ергә һеңеп бөткән балсыҡ аласыҡтарҙың да ишектәре шар асыҡ (М. Ҡәрим).

Некоторые языковеды выделяют третью лексико-семантическую группу прилагательных – относительные прилагательные [22]. Они образуются с помощью аффиксов -ғы, -ге, -ғо, -гө, -кы, -ке, -ко, -кө, которые присоединяются к именам существительным в форме именительного или местно-временного падежа и выражают признак предмета, имеющий отношение ко времени или к месту. Пример: Атаһы иҫкә төштөмө, Мозафар үзенең бөтә тормош юлын хәтерләй башлай, төнгө йоколары оса (Н. Мусин).

Качественные прилагательные имеют степени сравнения, относительные прилагательные этой категорией не обладают.

Категория степени качества в тюркологии рассматриваются в работах Ф. Г. Исхакова [10], С. А. Салахова [16], А. Хаметовой [18], Б. Т. Созаева [17], Г. М. Матчановой [15], З. М. Чамсутдиновой [19], З. З. Абсалямова [3], В. А. Костенко [14] и др.

Чаще всего исследователями отмечаются три степени: а) положительная, уменьшительная, превосходная; б) положительная, сравнительная, превосходная; в) обычная, сравнительная, превосходная; г) положительная, уменьшительная, увеличительная [6; 10; 13].

Некоторые авторы указывают на четыре степени: а) положительную, сравнительную, превосходную, уменьшительную; б) положительную, уменьшительную, увеличительную, усиленную [17].

Нередко выделяется пять степеней качества прилагательных: а) положительная, усиленная, сравнительная, интенсивная, превосходная; б) положительная, сравнительная, превосходная, уменьшительная, увеличительная; в) положительная,

уменьшительная, увеличительная, усилительная, превосходная [5].

Степени сравнения имен прилагательных показывают различия в полноте проявления одного и того же признака в разных предметах и выражаются специальными грамматическими показателями. В современном башкирском языке выделяют 4 степени сравнения имен прилагательных: основная, сравнительная, превосходная, наименьшая.

Основная, нулевая, или исходная форма прилагательного, выражает качество, признак безотносительно к свойству других предметов. Примеры: Йәшел үлән өстөндә турғайҙар һикерешә (М. Кәрим). Мөйөштә һәйбәт һауыт-һаба шкафы, комод өстөндә радио, стенала матур келәм, изәндәрәнә лә эргәләре кызыл менән каймалы йәшел юлама йәйелгән (Н. Мусин). Мозафарҙың ясы каштары емерелде (Н. Мусин). Был бәләкәй мәсьәлә түгел, иптәш председатель (Н. Мусин). Председатель етди төс алды, артындағы стенаны қағып, бухгалтерҙы сакырҙы (Н. Мусин). Шәп тә, хөрт тә кеше был Фәтих ағай (Н. Мусин).

Сравнительная степень выражает признак предмета большей или меньшей интенсивности, чем признак другого предмета. Данная форма образуется при помощи аффиксов -рак, -рәк, -ырак, -ерәк, -орак, -өрәк. Примеры: Ишектә төпөшөрәк кәүҙәле, түп-түнәрәк битле, ясы кара кашлы берәү күренде (Н. Мусин). Кинонан сыҡҡас, оло юлга төшкәнсе бергә барҙылар. Был үткер телле, шаталағырак кыҙҙан тиз генә айырылып киткәһе килмәһә лә, уны кыҙҙар оҙатып йөрөргә килмәгәнһең бит бында тигән “аҡыллы” тойғо еңде (Н. Мусин).

Превосходная степень (форма выражения усиления признака) имен прилагательных образуется путем редупликации первого слова прилагательного с вставкой стуктурной морфемы -п, в единичных случаях – -м. Примеры: Әлегә ап-аҡ кулъяулығы менән танау осон йәһәт кенә тызып алды (Н. Мусин). Уның йорт түбәһен шунда ук ап-аҡ кар капланы (М. Кәрим). Икенән үрелгән озон сәстәрән башына килешле итеп урап куйған кыҙың кап-кара күҙҙәрәнән, бит остары ғына алһууланып янған түңәрәк йөзөнән һәр саҡ яғымлы бер нур бөркөлөп торған төслө. Уның һөйләшеүе лә йомшак, бөтә торош-һынышы менән һөймәлекле кыҙ (Н. Мусин). Зәп-зәңгәр булып туңып, катып калған күктә күрәм (М. Кәрим). Ғәзәттәге яп-ябай бер бәндә (Н. Мусин). Урамы йәм-йәшел сизәмгә күмелгән кескәй ауылға қарап, уйға сумды (Н. Мусин). Юл тәүҙә тип-тигез яландар аша тартыла. Баһуҙарҙағы ап-арук буй ебәргән йәм-йәшел уйымдарҙы кара бәрхәттәй булып ятқан пар ерҙәрҙә алмаштыра, унан, тау-урманлы районда сәсеү һуңлабырак үткәрелгәнлектән, күгәрәп сығып кына килгән яҙғы һабан ашыҡтарының баһуҙары башлана (Н. Мусин). Шуның аръяғында Урал тигән бейек тау бар, тау түбәһендә эҙәм

үтмәҫлек кара урман, урман эсендә түп-түнәрәк аҡлан, түп-түнәрәк аҡлан эсендә түп-түнәрәк күл булып (М. Кәрим).

Особую форму в превосходной степени образуют прилагательные яңы и яңғыҙ. Примеры: Уның өр-яңы йәшел салбар кесәләренә мин тәүҙә көнбағышты, унан һуң кипкән муйылды үз устарым менән шатлана-шатлана ташыным (М. Кәрим). Яп-яңғыҙ калды картайған көнөндә (Н. Мусин).

Превосходная степень прилагательных также может образоваться способом повторения имен прилагательных. Примеры: Тик бында, ауылында, һылыу-һылыу кыҙҙарҙы, гонаһһыҙ сабыҙарҙы, батыр, тоғро уҙамандарҙы берәм-берәм йотоп ятқан «Асылыҡ» тигән ун ике башлы аждаһаға ораны... (З. Бишшева). Тәрилкәләргә эре-эре киҫәк иттәр бүлеп һалынған (Н. Мусин).

Превосходная степень имен прилагательных также может образоваться при помощи усилительных частиц иң, бик, ғәжәп, угата, үтә, харап, ғәләмәт. Примеры: Төскә-башҡа бик күркәм, һиммәтле кеше (Н. Мусин). Ләкин унда иң алдыңғы колхозсыларҙың, бигерәк тә малсыларҙың балалары ғына алына ине (Н. Мусин). Бына бөгөн клубта бик шәп киҫә булырға тейеш (Н. Мусин). Хатта арабыҙҙа иң йыуаш, иң тыйнаҡлы иҫәпләнгән Арқыры баш Хәмитйән дә тел-теш күрһәтә башланы (М. Кәрим). Үтә бер катлы кеше икән был, тип уйлаһаң уйларһың, әммә бер фекеремдә әйтмәй сарам юк (Н. Мусин). Харап ирмәк кеше ул Шәһизулла ағайым (М. Кәрим). Тик бына ошо сакта ғына ул Мәликәнең үҙе өсөн бик-бик кәҙерле кешегә әйләнеүен тойҙо (Н. Мусин). Ошондай иң тапҡыр, иң дөрөс, иң ғәҙел яуап табылғас, малайҙар хәстәрҙән бушап, иркәнәйеп калды (М. Кәрим). Минең тынғыһыҙ һәм дыуамал башым өсөн ул иң ышаныслы, иң мәрхәмәтле тәйәк буласаҡ (М. Кәрим). Мизхәттән ике йәшкә өлкән Нәзифә үтә басалҡы, өндөшмәс бер кыҙ ине (Н. Мусин). Тыуасак Хәбибулла ла минең күҙ алдыма алтын сәсле, көмөш тырнаҡлы ғәләмәт зур бәһләүән булып килеп баҫа (М. Кәрим).

Хотя З. Г. Уракин считает, что “аналитические конструкции бик һәйбәт (кеше), ғәжәп зур (пароход) и т.п. представляют собой скорее лексико-синтаксическое явление” [8, с. 196].

Форма наименьшей степени образуется только от прилагательных, которые обозначают цвет, вкус и физическое состояние. В башкирском языке форма выражения ослабления признака оформляется следующими аффиксами:

1. -кылт, -келт, -ғылт, -гелт. При присоединении данных аффиксов отбрасывается конечный слог слова или его часть. Примеры: Ул кара цигейка яғалы, йока тышлы йәшкелт пальто кейгән, аяғында кышкы ботинка, куян йөнөнән бәйләнгән карҙан да аҡ башлығы уның былай за аҡ йөзөн тағы ла нығырак ағартқан һымаҡ (Н. Мусин). Һәр кемдең алдында – ҡаса менән әлегә әс-

Поступила в редакцию 21.08.2019 г.

DOI: 10.33184/bulletin-bsu-2019.3.25

AN ADJECTIVE AS A PART OF SPEECH IN THE BASHKIR LANGUAGE

© G. A. Isyangulova*, R. R. Sanyarova, R. I. Elkibaeva

*Bashkir State University
32 Zaki Validi Street, 450076 Ufa, Republic of Bashkortostan, Russia.*

*Phone: +7 (347) 272 33 82.***Email: igulnaz75@yandex.ru*

An adjective denotes a static sign of an object, its quality, a property inherent or attributed to it. It is contrasted, on the one hand, with an adverb expressing a dynamic and static sign of action and, on the other hand, with a noun as a designation of the object itself. Adjectives are one of the least studied parts of speech in Turkic, including Bashkir, linguistics. Studies of the Bashkir grammar show that the adjective in comparison with other parts of speech did not receive a sufficiently thorough study in the scientific and theoretical terms. In the Bashkir linguistics, only certain aspects of this problem were considered. By their nature, adjectives are very diverse. In the Turkic languages, adjectives can appear as both nouns and adverbs. All this is due to quantitative and qualitative changes. This article discusses the word-formation structure, word-formation methods, lexical-semantic features, and the degree of comparison of adjectives in contemporary Bashkir language. The dictionaries of Bashkir language and samples from fiction were used as sources of factual material.

Keywords: Bashkir language, adjective, structure, semantics, classification, degree of comparison.

Published in Russian. Do not hesitate to contact us at bulletin_bsu@mail.ru if you need translation of the article.

REFERENCES

1. Abdullina G. R. Vestnik Nizhegorodskogo un-ta im. N. I. Lobachevskogo. 2009, No. 6(2). Pp. 188–191.
2. Abdullina G. R. Grammaticheskaya sistema bashkirskogo yazyka: formoobrazovanie i slovoizmenenie: ucheb. posobie [Grammatical system of the Bashkir language: form formation and inflection: textbook]. Ufa: Gilem, 2011.
3. Absalyamov Z. Z. Narechie v sovremennom bashkirskom yazyke: avtoref. diss. ... kand. filol. nauk. Moscow, 1974.
4. Asanova Z. A. Simferopol': Kul'tura narodov Prichernomor'ya. Voprosy dukhovnoi kul'tury. Filol. nauki. 2011. No. 198. Pp. 68–70.
5. Baskakov N. A. Karakalpakskii yazyk. Fonetika i morfologiya. Pt. 1. Chasti rechi i slovoobrazovanie [Karakalpak language. Phonetics and morphology. Pt 1. Parts of speech and word formation]. Moscow: izd-vo AN SSSR, 1952.
6. Gadzhieva N. Z., Serebrennikov B. A. Sravnitel'no-istoricheskaya grammatika tyurkskikh yazykov. Morfologiya [Comparative-historical grammar of Turkic languages. Morphology]. Moscow: Nauka, 1986.
7. Garipov T. M. Imennoe slovoobrazovanie v bashkirskom yazyke [Nominal word formation in the Bashkir language]. Ufa: BF AN SSSR, 1959.
8. Grammatika sovremennogo bashkirskogo literaturnogo yazyka [Grammar of the modern Bashkir literary language]. Moscow: Nauka, 1981.
9. Zainullin M. V. Khəz erge bashkort əz əbi tele. Morfo-logiya. Əfə, 2002. 387 bit.
10. Iskhakov F. G. Issledovaniya po sravnitel'noi grammatike tyurkskikh yazykov. Pt. 2: Morfologiya. Moscow, 1956. Pp. 143–175.
11. Ishbaev K. F. Bashkort teleneñ hyz 'yahalyshy. Ed. E. F. Ishbirz in, F. F. Kaharmanov. Əfə: RFA Əfə filmi yz əge, 1994. 284 bit.
12. Ishbaev K. G., Ishbaeva F. R. Imya prilagatel'noe v bashkirskom yazyke [An adjective in the Bashkir language]. Ufa: Gilem, 2011.
13. Kononov A. N. Grammatika sovremennogo turetskogo literaturnogo yazyka [Grammar of modern Turkish literary language]. M.-L.: izd-vo AN SSSR, 1956.
14. Kostenko V. A. Imena prilagatel'nye v sovremenном tatarskom literaturnom yazyke: avtoref. diss. ... kand. filol. nauk. Kazan', 2002.
15. Matchanova G. M. Grammaticheskie osobennosti stepeni sravneniya imen prilagatel'nykh v uzbekskom yazyke i sposoby vyrazheniya ikh v russkom: avtoref. diss. ... kand. filol. nauk. Tashkent, 1975.
16. Salakhov S. A. Stepeni prilagatel'nykh v tyurkskikh yazykakh yugo-zapadnoi grupy: avtoref. diss. ... kand. filol. nauk. Baku, 1984.
17. Sozaev B. T. Imya prilagatel'noe v sovremenном kara-chaev-balkarskom yazyke: avtoref. diss. ... kand. filol. nauk. Baku, 1970.
18. Khametova A. Prevoshkodnaya i prevelichitel'naya stepeni imen prilagatel'nykh v tyurkskikh yazykakh (na mat-le sovremennykh uzbekskogo, uigurskogo, kazakhskogo i turkmenskogo yazykov): avtoref. diss. ... kand. filol. nauk. Tashkent, 1969.
19. Chamsutdinova Z. M. Morfologo-sintaksicheskaya i derivatsionnaya kharakteristika prilagatel'nykh v kumykskom yazyke: dis. ... kand. filol. nauk. Makhachkala, 2003.
20. Shcherbak A. M. Ocherki po sravnitel'noi morfologii tyurkskikh yazykov (Imya) [Essays on comparative morphology of Turkic languages (Nominal parts of speech)]. Leningrad: Nauka, 1977.
21. Əkhtəmov M. Kh. Khəz erge bashkort tele. Hyz 'yahalysh. Əfə: Filem, 2000. 153 bit.
22. Yunusova F. R. Morfemnaya struktura i slovoobrazovanie imen prilagatel'nykh v bashkirskom yazyke: avtoref. diss. ... kand. filol. nauk. Ufa, 2005.

Received 21.08.2019.